

EŞ'ARİ EKOLÜNÜN ÖNCÜSÜ OLARAK EBU'L-HASAN EL-EŞ'ARİ VE KELÂMİ GÖRÜŞLERİ

Mehmet KUBAT*

ÖZET

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Ehl-i Sünnet düşüncesinin en yaygın iki büyük kolundan biri olan ve onun adına nispetle anılıp şöhret bulan Eş'ariyye Mezhebi'nin kurucu babası ve bu düşünce ekolünün en başta gelen teorisyenidir. Eş'arî, ortaya çıktığı Hicri IV. (Miladi X.) yüzyıldan günümüze değin muhafazakâr Müslümanların çoğunluğunun temel dini inançlarını dayandırdığı Eş'ariyye Kelâm Okulu'nun İslâm coğrafyasında önemli bir nüfuza sahip olmasına ve günümüze değin geniş kitleler tarafından hüsn-ü kabul görmesine de etkide bulunmuştur. Ehl-i Sünnet düşüncesini sistemleştiren âlimler üzerinde derin izler bırakan el-Eş'arî'nin, bir yandan önceleri mensubu bulunduğu Mu'tezili düşünce sistemine çok esash eleştiriler yönelmesi, öte yandan Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra görüşlerini paylaştığı Ashâbu'l-Hadis'in sahiplendiği fikirlerin rasyonel temellerini bulmaya çalışması, onun kelâm yönteminin irdelenmesini ve itikadî görüşlerinin tetkik edilmesini daha da önemli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: el-Eş'arî, Eş'arî teoloji, Mu'tezile, Ehl-i Sünnet, eleştiri.

ABU'L-HASAN AL-ASH'ARI AS THE FOUNDING FATHER OF THE SCHOOL OF AL-ASH'ARI AND HIS THEOLOGICAL VIEWS

ABSTRACT

Abu'l-Hasan al-Ash'ari is the founding father and theoretician of al-Ash'ari sect which is one of the two important and common branches of Ahl-Sunnah thinking. al-Ash'ari has been an influential figure since 10th century on the al-Ash'ari Theological School which is an important institution for the majority of the conservative Muslims worldwide. The serious criticism of Mu'tazili thought system, of which he was once a member, made by al-Ash'ari who has had a deep influence on the scholars that are systemizing the thought of Ahl-Sunnah. As well as his effort to find out the rational basis of ideas belonging to with Ashabu'l-Hadith whom he shared his views, make quite important the studying his theological method and reviewing his ideas related to belief.

Key Words: al-Ash'arî, Ash'arite theology, Mu'tazilah, Ahl-Sunnah, critical.

GİRİŞ

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36), İslâm'ın ilk dönemlerinden günümüze kadar Müslümanların çoğunluğunu temsil eden geleneksel Ehl-i Sünnet düşüncesinin tartışmasız en önde gelen teologudur. O, Sünnî düşüncenin en yaygın iki büyük kolundan biri olan (diğeri Mâtürîdilik) ve Hicri IV./Miladi X. yüzyıldan günümüze değin muhafazakâr Müslümanların çoğunlu-

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, mehmetkubat@inonu.edu.tr

ğunun temel dinî inançlarını dayandırdığı, kendi adına nispetle şöhret bulan Eş'arıyye Kelâm Okulu'nun kurucusu, imâmı ve kuşkusuz bu düşünce ekolünün en başta gelen teorisyenidir.¹ Eş'arî, Ehl-i Sünnet düşüncesinin ana gövdesini oluşturan Sünnî düşüncenin şekillenmesi ve sistemleşmesi üzerinde etkili olduğu gibi, bu akîdenin kurumsallaşması ve gelişip yayılmasında da etkin rol üstlenmiştir. Eş'arî'nin Sünnî düşüncenin şekillenmesi ve sistemleşmesi üzerinde etkili olmasında, onun muhafazakâr çoğunluğun en güçlü rakibi sayılan Mu'tezile mezhebinden ayrılışının büyük payı olmuştur. Onun Ehl-i Sünnet ekolünün kurumsallaşması ve gelişip yayılması üzerinde etkin rol üstlenmesinde ise hayatını sürdürdüğü ve siyasî birer merkez olmalarının yanında önde gelen birer İslâm kültür şehri olmakla da dikkati çeken Basra ve Bağdat gibi ilmi çevrelerin büyük tesiri olmuştur.²

Hayatının 40 küsur yılını Mu'tezile ekolüne bağlı bir düşünür olarak geçiren Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılıp kendi adını taşıyacak olan Sünnî Kelâm okulunu kurduktan sonra, itikadî konuları yorumlamada Mu'tezile ile Ehl-i Hadîs arasında orta bir yol tutmuştur. Onun fikrî hayatında, biraz da siyasetin de etkisiyle, Mu'tezile'den Selefilîğe, Selefilikten de Kelâmî düşünceye doğru zikzaklı bir çizgi görülür. Bu nedenle Eş'arî'nin düşünce dünyasını üç döneme ayırmak mümkündür:³

1. Mu'tezilî Dönem

Bu dönemde Eş'arî'nin hayatının ayrıntılarına dair pek fazla bir şey bilinmemekle birlikte, babasının vefatından sonra annesinin meşhur Mu'tezilî âlim Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/933) ile evlenmesiyle onun himayesinde yetiştiği, yaklaşık 40 yıl boyunca el-Cübbâî'nin öğrencisi olarak kaldığı, ondan dersler aldığı bilinmektedir.⁴ Ayrıca Eş'arî'nin bu süreçte aldığı Mu'tezilî eğitim neticesinde Mu'tezile mezhebi içerisinde çok önemli bir konuma geldiği, hatta Cübbâî'nin bazen kendi yerine onu tartışmalara gönderdiği ve onun da hocası adına tartışmalara katıldığı belirtilmektedir.⁵ Yine onun bu dönemde Mu'tezilî düşünceyi savunan eserler kaleme aldığı da bilinmektedir.⁶ Bu nedenle Mu'tezile kelâm sistemi ve aklî metodunun doğrudan veya dolaylı olarak Eş'arî'nin görüşlerinin teşekkülü üzerinde etkili olduğu söylenebilir.⁷

1 Watt, W. Montgomery, "al-Ash'ari, Abu'l-Hasan", *The Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Leiden, 1954-, I/694-695.

2 Krş. İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/444.

3 Bkz. Ramazan Altıntaş, "Geçmişten Günümüze Kelâm Geleneği", *Eskiye Dergisi*, Sayı: 16, Ankara, 2010, s. 27.

4 Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri fimâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dimeşk 1399/1979, s. 91.

5 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 91; Mehmet Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005, s. 91.

6 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 131, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, Beyrut, 1992, XV/87; Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, B.y.y., (Nşr. Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî), 1965, III/361; Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 92.

7 Krş. Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 40-42, 91-93.

2. Selefî Dönem

Eş'arî, Mu'tezile düşüncesinden ayrıldıktan sonra, yaklaşım tarzı ve içerdiği konularla Ehl-i Hadis'in düşüncesini yansıttığı ve üzerinde Hanbelî tesirlerinin açıkça görüldüğü⁸ *el-İbâne* adlı eserini kaleme almıştır. O, bu eserin hemen girişinde akli te'vil yöntemini benimseyen Mu'tezile'yi haktan ve Selef'in yolundan sapmakla suçlayarak⁹ akıl-nakil konusundaki dengeyi, nakilden yana kaydırıldığını açıkça ortaya koymuştur. Malum olduğu üzere el-Eş'arî, hocası el-Cübbâî ile tarihte "ihve-i selâse meselesi" olarak şöhret bulmuş konu başta olmak üzere,¹⁰ önemli bazı itikâdî hususlarda anlaşmazlığa düşünce bir Cuma günü Basra Camii'nde Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e intisap ettiğini¹¹ ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikadını benimsediğini açıklamıştır.¹² Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e intisabı, büyük ölçüde Ahmed b. Hanbel'in Mihne'den sonra Ehl-i Sünnet camiası arasında kazandığı itibarlı konumundan kaynaklanıyordu. Nitekim bu süreçte insanlar, Ehl-i Sünnet'in sembol ismi haline gelen Ahmed b. Hanbel ile sınıyor ve onun nakli ve nasların lafzî anlamını önceleyerek oluşturduğu görüşlerine muhalefet eden kimseler bid'atçı sayılıyorlardı.¹³

Eş'arî, Mu'tezile mezhebinden ayrıldıktan sonra cami minberinden Mu'tezilî fikirlerden vazgeçip Ashâbu'l-Hadis olarak bilinen Sıfatiyye mezhebine girmiş¹⁴ ve Ehlu'l-Hadis'in Mu'tezile'ye karşı çıktığı hususların çoğunda onlarla hemfikir olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Bu süreçte başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikadının Eş'arî'nin görüşlerinin şekillenmesinde etkin rol oynadığı belli olmaktadır.

3. Kelâmî Dönem

İslâm dünyası geniş bir coğrafyaya yayılıp içeriden ve dışarıdan İslâm'ı sarsmak isteyen cereyanlar ortaya çıkmaya başlayınca, İslâm akaidine içten ve dıştan musallat olan bâtil inançları ve bid'at ehlinin sapkın görüşlerini çürütmek için Kelâm İlmi ortaya çıkmış¹⁶ ve Kelâm metodunu, yani akli istidlâl yöntemini kullanma zarureti hâsıl olmuştur.¹⁷ Bu aşamadan sonra artık karşılaşılan yeni sorunlara ilişkin akli dışlayarak yalnızca nassların zâhirine dayalı bir usûl benimseyen, yani sadece iknâ metodunu kullanan selef yöntemi

8 Krş. M. Said Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, Ankara, 1998, s. 62.

9 Bkz. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Medine, 1410, s. 46 vd.

10 Krş. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Umran Yayınları, Ankara, 1981, s. 68.

11 Krş. Abdurrahmân Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin*, Beyrut, 1996, s. 493 vd.; İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/444.

12 Krş. Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 52; Ebu'l-Ferec İbnu'n-Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, Nşr. M. Rıza Teceddüd, Tahran, 1366, s. 231.

13 İbn Teymiyye, *Fetâvâ İbn Teymiyye*, Riyad, Trs., V/553; Keskin, *Eş'arî'nin Teşekkül Süreci*, s. 112.

14 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 68.

15 Krş. İbn Asâkir, *Tebînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 39.

16 Ebu'l-Vefâ et-Taftazani, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul, 1980, s. 10 vd.

17 Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya, 1996, s. 53.

yetersiz kalmaya başlamıştır. Zira Selefin kullandığı yöntem, kişileri nasslar çerçevesinde eğitmeye yönelik, akıldan ziyade duygulara hitap eden iknâî bir yöntemdi.¹⁸ Bir başka şekilde ifade edecek olursak, bu süreçten sonra gerek İslâm'a dıştan yapılan saldırılara ve gerekse de içeriden İslâm akaidine yönelen tehlikelere karşı Selef akidesinin akli metotlarla savunulması ihtiyacı hâsıl olmuş, onların metoduyla karşı konulması adeta zorunlu hale gelmişti. İşte bu dönemde Selefin itikadî esaslarını akli yöntemlerle izah eden bir hareket başlamıştır. Öncülüğünü İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854), Hâris b. Esed el-Muhasibî (ö. 243/857) ve Ebû'l-Abbas el-Kalanisî (ö. 255/869)'nin yaptığı bu âlimler önceleri selefi düşünceye sahip iken, sonraları kelâm öğrenmeye başlamış ve muarızlarının delillerini kelâm yöntemiyle cevaplamaya, iman meselelerini akıl kaideleriyle te'yid etmeye çalışmışlardır.¹⁹ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî de Mu'tezile'den ayrıldıktan bir süre sonra Küllâbiyye mezhebine girmeyi tercih etmiş ve Ehl-i Sünnet kelâmının ilk öncüsü olan İbn Küllâb el-Basrî'nin yolundan yürümüştür.²⁰ Eş'arî, İbn Küllâb ile birlikte Sünnî kelâmın ilk öncüleri sayılan söz konusu diğer âlimlerin de görüşlerini benimsemiş ve fikirlerinin oluşumunda bu bilginlerin düşüncelerinden yararlanmış.

Nitekim Eş'arî, bu süreçten sonra kaleme aldığı *Risâle fi İstihşâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm* adlı eserinde, çoğunlukla selefi dönemdeki dengeyi korumakla birlikte, akli tefekkürü ve te'vîli reddeden kimseleri eleştirerek Kelâm metodunu savunmaya başlamıştır.²¹ Daha sonra metod, içerik, üslup ve diğer açılardan *el-İbâne*'den farklı, hatta zıt denebilecek unsurlar içeren²² Kitâbu'l-Luma' adlı eseriyle ise karşımıza akılcı bir mütekellim profilindeki Eş'arî çıkmaktadır. Eş'arî, bu eseriyle birlikte *el-İbâne*'dekinden farklı olarak akli istidlal metodunu da kullanmış, böylece Mu'tezilî doktrine karşı Ehl-i Sünnet kelâmî sisteminin teorik temellerini güçlendirmeye çalışmıştır.

A. Ebu'l-Hasan El-Eş'arî'nin Özlü Hayat Hikâyesi

Erken dönem İslâmî kaynaklarda Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin hayatına dair çok az bilgi bulunmaktadır. Bunun nedeni, onun hayatına dair çok az şeyin biliniyor olmasındandır.²³ Bu nedenle biz öncelikle bütün yönlerini kuşatan kapsamlı bir hayat hikâyesini aktarmaktan ziyade, daha çok Eş'arî'nin kaynaklarda yer aldığı kadarıyla isminden, doğumundan, lakaplarından, gençliğinden, hocalarından, talebelerinden ve eserlerinden kısaca söz etmek ve

18 Bkz. Mehmet Kubat, "Selefi Perspektifin Tarihselliği", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XVIII, Sayı: 3, Ankara, 2004, s. 244.

19 Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1406/1986, I/93; Gölcük- Toprak, *Kelâm*, s. 49; Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *DİA*, İstanbul, 1994, X/527.

20 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 68-69.

21 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Risâle fi İstihşâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm*, Richard J. McCarty, *The Theology of al-Ash'arî* içinde, Beyrut, 1953, s. 88.

22 Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 110.

23 Krs. Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng), I/694.

daha sonra da ana hatlarıyla onun itikadî/kelâmî görüşlerini aktarmak istiyoruz.

a. Kimlik

Asıl adı, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim b. İsmail b. Abdillâh b. Mûsa b. Bilal b. Ebî Bürde b. Ebî Musâ b. Abdillâh b. Kays b. Hadar el-Eş'arî'dir.²⁴

b. Doğumu

Eş'arî'nin hayatına dair bilgi veren kaynaklarda onun doğum tarihi ile ilgili farklı bilgiler aktarılmakla birlikte, genellikle onun 260 (873-74) yılında Basra'da doğduğu kabul edilmiştir.²⁵

c. Lakapları

Ehl-i Sünnet Kelâm ekollerinden Eş'arîliğin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin, "Eş'arî" nisbesiyle tanınması, İslâm'ı ilk kabul edenlerden birisi olan ve Hz. Peygamber tarafından Yemen'in bir bölgesine, Muğire b. Şu'be'nin azlinden sonra da Hz. Ömer (r.a.) tarafından Basra valiliğine tayin edilmiş olan meşhur sahabî Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 42/662-663?)'nin soyundan geldiği içindir.²⁶ Kaynaklarda onun Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin soyundan gelmediğine dair bazı iddialar varsa da, bu söylentilerin ilmî dayanakları bulunmamaktadır.²⁷

Yaygın olmamakla birlikte bazı kaynaklarda dedesine nisbetle Eş'arî'den "İbn Ebî Bişr" diye de söz edilmiştir.²⁸ Bu künye daha çok muhalifleri tarafından tercih edildiği için,²⁹ bu kimselerin onu Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin soyundan koparmayı amaçlamış olmaları muhtemeldir.

Ayrıca Ehl-i Sünnet akîdesinin gelişip yayılmasına olan önemli katkılarından dolayı Eş'arî "Nâsirüddin" lakabıyla da anılmıştır.³⁰

d. Gençliği

Küçük yaşta babasını kaybeden el-Eş'arî, annesinin Mu'tezile âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâi ile evlenmesinden sonra, onun himâyesinde yetişmiş ve ondan Kelâm İlmi'ni tahsil etmiştir.³¹

24 İbn Asâkir, *Teybînu Kizbî'l-Müfteri*, 147.

25 İbn Asâkir, *Teybînu Kezîbî'l-Müfteri*, s. 147; Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng), 1/694; Abdulhamîd, "Eş'arî", *DİA*, XI/444.

26 Ebu'l-Ferec İbnu'n-Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, Nşr. M. Rıza Teceddüd, Tahran, 1366, s. 231; Kâdi Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Nşr. Abdulkerim Osman, Kâhire, 1966, s. 235; Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng), 1/694.

27 Abdulhamîd, "Eş'arî", *DİA*, XI/444.

28 İbnu'n-Nedîm, s. 231; Kâdi Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 235; Abdulhamîd, "Eş'arî", *DİA*, XI/444.

29 Krş. İbnu'n-Nedîm, s. 231.

30 İbnu'n-Nedîm, s. 231; Kâdi Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 235; Abdulhamîd, "Eş'arî", *DİA*, XI/444.

31 Bkz. Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, s. 493 vd.; Gölcük- Toprak, *Kelâm*, s. 56.

Eş'arî, kendi döneminde Mu'tezile'nin Basra'daki reisi konumunda olan el-Cübbâî'nin en gözde öğrencisi idi. Hatta Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e geçmemiş olsaydı, Eş'arî'nin, el-Cübbâî'den sonra onun yerine geçebilecek tek öğrencisi olduğu söylenir.³²

Eş'arî, kırk yaşına kadar Mu'tezile düşüncesini müdafaa etmiş ve bu alanda birçok eser te'lif etmiştir.³³

Kırk yaşlarına kadar Mu'tezili görüşleri benimsemesine ve bunları savunan eserler yazmasına rağmen³⁴ el-Eş'arî, hocası el-Cübbâî ile önemli bazı itikâdî konularda anlaşmazlığa düşmüş; kaynaklarda zikredilen farklı bir takım nedenlerle,³⁵ 300 (912-913) yılları civarında³⁶ bir Cuma günü Basra Camii'nde Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e intisap ettiğini³⁷ ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile diğer hadîs âlimlerince temsil edilen Selef itikadını benimsediğini açıklamıştır.³⁸

Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan ve Ahmed b. Hanbel'in yoluna tâbi olduğunu ilan ettikten sonra,³⁹ Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini, Mu'tezile'nin de kullandığı rasyonel bir yöntemle savunmuştur ve Ehl-i Hadîs'in görüşlerini akılla teyit etmeye çalışmıştır.⁴⁰ Bununla birlikte onun bütünüyle İmâm Ahmed b. Hanbel'e uyup itikâdî hususların yorumunda tümüyle Hanbelî/Selefi geleneğe katıldığını söylemek oldukça zordur. Çünkü onun hem kendi eserlerinden, hem de fikir ve düşüncelerini aktaran Eş'arî kaynaklardan hareketle, el-Eş'arî'nin tüm yönleriyle Ahmed b. Hanbel'e tâbi olmadığını gözlemek mümkündür. Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e tâbi olduğunu ilan etmesi, Mihne'den sonra Ahmed b. Hanbel'in konumundan, yani Ehl-i Sünnet'in sembol imâmı konumunda görülüyor olmasından kaynaklanmaktaydı.

e. Hocaları

Eş'arî, kendi döneminde İslâm dünyasında şöhret bulmuş birçok hocadan ders almıştır. Bunlardan öne çıkanlar şunlardır:

1. Zekeriyya es-Sâcî

Küçük yaşta babasını kaybeden Eş'arî, onun vasiyeti üzerine Sünnî bir âlim olan Zekeriyye es-Sâcî (307/919)'nin öğrencisi olmuş⁴¹ ve ondan ders almıştır. Zekeriyya es-Sâcî, büyük bir hadîs âlimiydi. Rabi' ve Müzenî'den ders

32 Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng), I/694.

33 Bkz. Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, s. 493 vd.; Gölcük- Toprak, *Kelâm*, s. 56.

34 İbn Asâkir, *Tebjînu Kezîbi'l-Müfterî*, s. 191.

35 İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma nedenleri için bkz. Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 94 vd.

36 Krş. Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng), I/694.

37 Krş. Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, s. 493 vd.; İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/444.

38 Krş. Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 52; Ebu'l-Ferec İbnu'n-Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, Nşr. M. Rıza Teceddüd, Tahran, 1366, s. 231.

39 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 52.

40 Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng), I/694.

41 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

alan es-Sâcî, 307/919'da Basra'da vefat etmiştir. Eş'arî'nin hadis ilmini⁴² ve Ehl-i Hadis'in görüşlerini Zekeriya İbn Yahyâ es-Sâcî'den aldığı söylenir.⁴³

2. Ebû Ali el-Cübbâî

Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/933), Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden biridir. Eş'arî, babasının vefatından sonra annesinin el-Cübbâî ile evlenmesi nedeniyle onun himayesinde yetişmiş ve ondan kelâm dersleri almıştır. Eş'arî, yaklaşık kırk yıl boyunca Cübbâî'nin talebeliğini yapmış, onun yanında kalmış⁴⁴ ve daha sonra Mu'tezile'den ayrılarak Ehl-i Sünnet'e katılmıştır.

3. Ebû İshâk el-Mervezî

Ebû İshâk el-Mervezî (440/451), ilmi, zühd ve takvâsıyla şöhret bulmuş bir âlimdir. Şafii fakihlerin önde gelenlerinden biri olan el-Mervezî, yaşadığı çağda Bağdat'ta fıkıh ilminin reisi sayılmıştır. Eş'arî, fıkıh ilmini el-Mervezî'den;⁴⁵ el-Mervezî de Eş'arî'den kelâm derleri almıştır.⁴⁶ el-Mervezî, Ömrünün sonlarında Mısra gelerek 430/951 yılında orada vefat etmiştir.

f. Talebeleri

Kaynaklarda Eş'arî'nin birçok talebesinin olduğu kaydedilmiştir. Onlardan bilhassa ilmî kişilikleriyle şöhret bulmuş olanları şunlardır:

1. Ebû Abdillah b. Mücâhid el-Basrî (ö. 370/980)

Basra'lı olup Bağdat'ta ikamet etmiş bulunan İbn Mücâhid, Eş'arî'den ders almıştır. Maliki mezhebine mensup olduğu bilinen İbn Mücâhid'in daha çok kelâm ile uğraştığı⁴⁷ ve insanları kelâm ilmini öğrenme konusunda teşvik ettiği belirtilmektedir.⁴⁸

2. Ebu'l-Hasan el-Bâhilî el-Basrî (ö. ?)

İmâmiyye'nin ileri gelenlerinden biri iken Eş'arî ile yaptığı münazara da yenik düşerek ona katılan ve ondan ders alan Ebu'l-Hasan el-Bâhilî el-Basrî'nin⁴⁹ ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Onun, Eş'arî'den sonra Basra'da dersler verdiği⁵⁰ ve Eş'ariyye mezhebinin önde gelen simalarından İbn Fûrek (ö. 406/1015), el-Bakillânî (ö. 403/1012) ve el-İsferâyîni (ö. 418/1027) gibi önde gelen Eş'arî âlimlerin ondan ders alarak yetiştikleri söylenir.⁵¹

42 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 69.

43 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV/198.

44 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 91; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III/347; Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 74.

45 Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III/357; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 69.

46 Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III/367.

47 Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III/368.

48 Bkz. Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 77.

49 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

50 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 127 vd.

51 Bkz. Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 78.

3. *Bundâr b. el-Hüseyn eş-Şirâzî (ö. 353/964)*

Bundâr b. Hüseyn, Basra ve Bağdat'ta Eş'arî'nin hizmetinden ayrılmamış,⁵² uzun yıllar onun hizmetinde bulunmuştur.⁵³ Bağdat'a gelip Şibli ile görüş-tükten sonra bütün malını infak eden eş-Şirâzî'nin büyük bir Kelâm ve Ta-savvuf âlimi olduğu söylenmektedir.⁵⁴

4. *Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî*

Eş'arî'nin meşhur öğrencilerinden biri olan Ebu'l-Hasan Ali b. Muham-med b. Mehdî et-Taberî,⁵⁵ Basra'da bir müddet el-Eş'arî ile birlikte kalmış, ondan ders almış ve birçok eser kaleme almıştır.⁵⁶

5. *Ebû Sehl es-Su'lûkî*

Ebû Sehl es-Se'lûkî (ö. 369/979), İsfahan'da doğmuş, Nisabur'da vefat etmiştir. es-Se'lûkî, Eş'arî döneminde Irak'a gelmiş ve ilmî yönden ondan istifade etmiştir. Birçok beldede fıkıh ve kelâm dersleri verdiği bildirilen es-Se'lûkî, edip, fakih, kelâmcı ve suûfî olduğu söylenmektedir.⁵⁷

6. *Ebû Zeyd el-Mervezî (371/981)*

Aslen Horasan'lı olup Şafii mezhebini en iyi bilen ve yorumlayanlardan biridir. İlmî Ebû İshâk el-Mervezî'den almıştır. Kaynaklarda Ebû Zeyd el-Mervezî'nin Mekke'de yedi kaldığı ve yetmiş yaşındayken Merv'de vefat ettiği kayıtlıdır. Yine onun, el-Eş'arî'den istifade eden önemli fıkıhçılardan biri ol-duğu belirtilmektedir.⁵⁸

7. *Ebû Abdillah b. Hafîf eş-Şirâzî*

Kaynaklarda Şafii fıkıhçılarından ve Tasavvufun önemli şahsiyetlerinden biri olduğu belirtilen eş-Şirâzî'nin Eş'arî'den kelâm dersleri aldığı belirtilir. Ayrıca kaynaklarda onun, kendisi gibi Eş'arî'nin meşhur öğrencilerinden biri olan Bundâr b. Hüseyn eş-Şirâzî ile bazı tartışmaları zikredilmiştir.⁵⁹

8. *Ebû Ali Zâhir b. Ahmed b. Muhammed b. İsâ es-Serahsî (389/999)*

Kaynaklarda yaşadığı dönemin önde gelen şahsiyetlerinden biri olarak gösterilen es-Serahsî, fikhî Ebû İshâk el-mervezî'den, kelâmı ise Eş'arî'den al-mıştır. Horasan ve Irak'ta fıkıh ve hadis eğitimi aldığı belirtilen es-Serahsî'nin 96 yaşında Sehl'de vefat ettiği söylenir.⁶⁰

52 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

53 Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 78.

54 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 179 vd.

55 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

56 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 42.

57 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 128, 183, 185; Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 79.

58 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 138, 188-190; Subkî, *Tabakâtu's-Şafiiyeti'l-Kübrâ*, III/368; Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XV/87.

59 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 181 vd.

60 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 128; Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 80.

g. Eserleri

Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılmadan önce eser veya eserler yazdığı ve Mu'tezile prensiplerini tashih ettiği muhakkaktır. Fakat Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kaleme aldığı birçok kitapta eski mezhebinin yanlış veya tutarsız taraflarını ortaya koymuş, dolayısıyla eskiden yazdıklarını reddetmiştir. Sayıları 70 civarında olan eserleri, Ritter tarafından, Eş'arî'nin Mu'tezile dönemine nispet edilmişse de,⁶¹ bu görüş gerçekleri aksettirmekten uzaktır. Nitekim Ritter'in de referans gösterdiği ve Eş'arî'nin hayatı ve eserlerine dair en güvenilir bilgiler veren İbn Asâkir (ö. 571/1176)'in nakline göre o, vefatından dört yıl öncesine kadar kaleme aldığı "el-Umed" adlı eserinde te'lifâtını bizzat tek tek saymış ve neye dair olduklarını da umumiyetle kaydetmiştir.⁶² Zikredilen konulardan apaçık anlaşılacağı üzere eserlerin çoğu Mu'tezilî fikirleri redde dairdir. Bu veriler, söz konusu eserlerin Eş'arî'nin itizâl mezhebinden ayrılışından sonra kaleme alındığını göstermektedir.

Kaynaklarda Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye kelâm, cedel, tefsîr, usûl-i fıkıh ilimlerine, ayrıca Mu'tezile ile Şîa'nın reddine, Mecûsilerin, Yahudilerin, Hıristiyanların, tabiatçıların ve çeşitli felsefî görüşlerin tenkidine dair irili ufaklı yüzü aşkın eser nispet edilmektedir. Hatta bunların sayısını 300'e çıkaranlar da vardır.⁶³ Ancak bu eserlerin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Onun günümüze kadar ulaşmış yalnızca altı eseri bulunmaktadır. Öneme binaen bu eserler ve içeriklerinden kısaca bahsetmek istiyoruz:⁶⁴

1. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* adlı eseri, Sünnî düşünce sisteminde temel bir başyapıt sayılmaktadır. Bu eserin Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kaleme aldığı⁶⁵ ilk eser olduğu⁶⁶ genel kabul görmüştür. Bu nedenle Ehl-i Sünnet düşüncesi olarak kabul edilen birçok fikir ve düşünce, büyük ölçüde bu esere dayan(dırıl)maktadır. Nitekim Eş'arî, Mu'tezilî düşüncüyü bıraktığını, bu gruptan ayrıldığını ve o dönemde Ehl-i Sünnet'in sembol ismi, imâmı ve önderi Ahmed b. Hanbel'e bağlanarak Sünnî düşüncüyü benimsediğini bu eseriyle ilan etmiştir.⁶⁷

Eş'arî *el-İbâne*'de Ehl-i hadîs (Selef) akîdesini hülâsa ettikten sonra, nübüvvet bahisleri dışında kelâmın hemen bütün konularına temas eder ve bu konularda Ehl-i bid'atın görüşlerini çürütür.⁶⁸ O, bu eserinde ayrıca,

61 Helmut Ritter, "Eş'arî", İstanbul, 1993, İA, IV/390.

62 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 128-136.

63 Eş'arî'nin eserlerinin listesi için bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 128-136; Krş. Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 127; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/447.

64 Bkz. Mehmet Kubat, "Çevirmenin Sunuşu", Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *İslâm İnanç Esasları 'el-İbâne an Usûli'd-Diyâne'*, içinde, İstanbul, 2008, s. 17-20.

65 Keskin, *Eş'arî'nin Teşekkül Süreci*, s. 23.

66 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, 2010, s. 128; Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, s. 56.

67 Krş. Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 52.

68 Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 128.

başta Mu'tezile olmak üzere, doğru yoldan ayrılmış (ehlu'z-zeyğ) ve Sünnet'e muhâlif olan (ehlu'l-bid'a) sapık fırkaların fikirlerini ve onların sahiplendikleri teolojik problemleri gündeme getirmekte ve onlara kendince sahih cevaplar vermektedir.⁶⁹ Ehl-i Sünnet düşüncesini sistemleştiren âlimler üzerinde büyük ve derin izler bırakan el-Eş'arî'nin, dinin inanca dayalı temel esaslarını ele aldığı bu eserinde daha önceleri mensubu bulunduğu Mu'tezilî düşünce sistemine çok esaslı eleştiriler yöneltmesi, Sünnî dünyada *el-İbâne*'yi daha da önemli kılmıştır. Tartışmalı bir konu olmakla beraber, kelâmî istidlallerin kaynağı kabul edilen *el-İbâne*'nin, Eş'arî'nin te'lif ettiği son eser olarak kabul edilmesi, özellikle Eş'arîler nezdinde bu eserin güvenilirliğini daha da arttırmış⁷⁰ ve bu eserde savunulan fikirler birçok konuda Eş'arî düşüncesinin vardığı son merhale olarak kabul edilmiştir. Ne var ki gerek üslup ve gerekse de içeriğinden *el-İbâne*'nin, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kaleme aldığı son değil, ilk eseri olduğu belli olmaktadır. Nitekim o, bu eserinde savunduğu birçok fikirden daha sonraları vazgeçmiştir.

Ehl-i Sünnet inanç esaslarının ele alındığı ve Eş'arî fikirlerinin tespitinde temel bir başvuru kaynağı olan bu eserde el-Eş'arî, kendi dönemine kadar geçen tarihsel süreçte İslâm dünyasında ortaya çıkan fikir akımlarından Kaderiye, Cebriye, Mürcie gibi belli başlı fırkalar yanında, özellikle de Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında cereyan eden fikrî tartışmaları çok ustaca irdeleyip değerlendirmiştir. O, İslâmî mezheplerin görüşlerini ele aldığı Makâlâtul-İslâmiyyîn⁷¹ adlı eserinden farklı olarak, kelâmın hemen bütün önemli konularına temas ettiği⁷² *el-İbâne*'de yalnızca fırkaların görüşlerini aktarmakla kalmayıp, bu mezheplerin inanç sistemleri hakkında düştükleri yanlışlara da işaret etmiş ve bu konuda kendi fikirlerini açıkça beyân etmiştir. Bu nedenle eserin, hem daha sonra Eş'arîliği sistemleştiren âlimler ve hem de diğer Ehl-i Sünnet bilgileri üzerinde izlenebilir fikrî etkilerinin olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Eş'arî'nin, önceleri Mu'tezilî düşünce ekolüne mensup bir âlim oluşu, daha sonra da bu mezhebi hemen her konuda ciddi bir eleştiriye tabi tutuşu, *el-İbâne*'yi daha da önemli kılmaktadır. Eş'arî'nin bu eserde Mu'tezile'den bağlarını kopardığını, Ahmed b. Hanbel'e intisap ettiğini açıklamasını ve Selefî doktrinleri Mu'tezilî bir yöntemle izah etmesini, Sünnî felsefi teolojinin veya Sünnî kelâm'ın başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür.⁷³

Goldziher tarafından İslâm akîde tarihinin en önemli metinlerinden biri sayılan *el-İbâne*,⁷⁴ önce Haydarâbâd (1321) ve Kâhire (1344)'de basılmış ve Walter C. Klein tarafından büyük bir dikkatle ve önemli bilgileri ihtiva

69 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûlî'd-Diyâne*, s. 46 vd.

70 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 69.

71 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtul-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980.

72 Topaloğlu, *Kelâm İtmi Giriş*, s. 128.

73 W. Montgomey Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburg, 1985, s. 64.

74 Krs. Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, s. 56.

eden bir mukaddime ile İngilizce'ye tercüme edilmiştir. (The Elucidation of Islam's Foundation, New Haven, 1940, American Oriental Series, 19).⁷⁵ Ayrıca *el-İbâne*, Medine H. 1410 tarihli matbû nüsha esas alınarak tarafımızdan Türkçe'ye çevrilmiş ve neşredilmiştir.⁷⁶

2. *el-Luma' fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida'*

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Allah'ın varlığı, sıfatları, Kur'an, irâde, ru'yet, kader, istitaat, iman ve imamete dair konuları Ehl-i Sünnet esaslarına göre açıkladığı eseridir.⁷⁷ Eş'arî'nin bu eserinde hareket noktası naslar olmakla birlikte daha çok akla yöneldiği ve *el-İbâne*'de ele alınmayan konularda geniş bir açılıma gittiği görülür. Böylece Eş'arî, teolojik görüşlerinin gelişimini ve Mu'tezilî doktrine karşı geliştirdiği argümanlarını açıklayarak hem nakle hem de akla bağlanma metodunu ortaya koymuştur.⁷⁸

3. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin kaynaklarda adı Makâlâtü'l-Müslimîn⁷⁹ olarak da geçen bu eseri,⁸⁰ Müslümanlar arasında inançla ilgili olarak ortaya çıkan farklı fikir ve mezheplerin görüşlerini açıklayan ilk kaynaklardan biridir.⁸¹ Eş'arî bu eserde fırkaların görüşlerini aktarırken oldukça tarafsız davranmış ve objektif kriterlere dayanarak bilgiler vermiştir.⁸² İslâm dünyasında bu eseriyle Makâlât geleneğinin ilk başlaticılarından biri sayılan el-Eş'arî, bu eserinde mezheplerin yalnızca görüşlerini aktarmakla yetinmiş ve bu hususta yorum yapmaktan olabildiğince kaçınmıştır.

4. *el-Has ale'l-Bahs*

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm İlmi'ni ve bu ilmin kullandığı akli istidlal yöntemlerini tenkit edenlere cevap olarak, kelâm metodunun kullanılmasının cevazı hakkında⁸³ kaleme aldığı bir risâlesidir. Eser *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm* adıyla meşhur olmuştur ve bu isimle basılmıştır.⁸⁴ Son araştırmalara göre bu risâlenin Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin "el-Has ale'l-Bahs" adlı eseri olduğu anlaşılmıştır.⁸⁵

75 Ritter, "Eş'arî", İA, IV/391; Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, s. 56.

76 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *İslâm İnanç Esasları*, "el-İbâne an-Usûli'd-Diyâne Tercümesi", Çev. Mehmet Kubat, İstanbul, 2008.

77 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Kîtâbu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehl-i'z-Zeyği ve'l-Bida'*, Nşr. Ricgard J. McCARTY, Beyrut, 1952; Krş. Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, s. 61.

78 Ali Abdu'l-Fettâh el-Mağribî, *el-Fıraku'l-Kelâmiyyeti'l-İslâmiyye*, Mısır, 1986, s. 281; Keskin, *Eş'arîğin Teşekkül Süreci*, s. 20-21.

79 Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, B.y.y., (Nşr. Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî), 1965, III/361; İbn Asâkir, *Tebjînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 131; Bedevi, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, s. 527-528.

80 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980.

81 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/447.

82 Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 57.

83 Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, s. 57.

84 Eş'arî, *Risâle fi İstihsâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm*, s. 84-97.

85 R.M. Farnk, MIDEO, XVIII/83-133; İfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/447.

Bu risâle Talat Koçyiğit tarafından, Haydarabâd 1344/1928 baskısı esas alınarak Türkçe'ye çevrilmiş ve neşredilmiştir.⁸⁶

5. *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Demirkapı halkına hitaben kaleme alıp gönderdiği bir mektubu içermektedir. Eseri yayınlayan Muhammed Seyyid el-Celyend,⁸⁷ Eş'arî'nin bu esere Usûlü Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa adını verdiğini iddia etmektedir.⁸⁸ Selefin üzerinde icmâ ettiği itikâdi ilkeleri ihtiva eden bu risâle, bir mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Mukaddime'de el-Eş'arî Allah'ın varlığına dair deliller üzerinde durmaktadır. Birinci bölümde Hz. Muhammed (s)'in peygamberlikle görevlendirildiği sıradaki dinsel hayattan söz edilmektedir. İkinci bölümde ise selefin üzerinde icmâ ettiği esaslar elli bir madde halinde anlatılmaktadır. Bunlar özetle sıfatlar, âlemin hudûsu, Hz. Peygamber (s)'in nübüvveti, iman-günah meselesi, âhîret halleri gibi konuları ihtiva etmektedir.⁸⁹ Topkapı Sarayı Müzesi'nde bir nüshası olan⁹⁰ bu risâle, Kivâmuddîn Burslan tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek neşredilmiştir.⁹¹

6. *Risâletu'l-İman*

Eş'arî bu risâlede iman konusunu⁹² ve imana halk adının itlak edilip edilemeyeceği meselesini işlemiştir.⁹³ Bu risâle Wilhelm Spitta tarafından Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'hari's adlı eserde neşredilmiştir.⁹⁴

Yeri gelmişken şu hususu belirtmekte yarar görüyoruz: Eş'arî'ye nispet edilerek yayınlanan Şeceretu'l-Yakîn (Madrid, 1980) ve Mukaddimetu Seyyidî Ebî'l-Hasan el-Eş'arî adlı eserlerin el-Eş'arî'ye ait olmadığı anlaşılmıştır. Zira bu kitapların ihtiva ettiği konuların, el-Eş'arî'nin düşünceleriyle bağdaştırılmasının mümkün olmadığı genel bir kanı olarak kabul görmüştür.⁹⁵

e. *Vefatı*

Mu'tezile âlimlerinden Kâdî Abdulcebbâr'ın iddiasına göre Eş'arî, Mu'tezile'den Ebu'l-Kâsım b. Sehlûye adlı âlimle yaptığı münazarada yenik düşmesinin verdiği üzüntüyle hastalanmış ve bir süre sonra da vefat etmiştir. Bu tarihten sonra Ebu'l-Kâsım "Kâtîlu'l-Eş'arî" lakabıyla anılmıştır.⁹⁶

86 Talat Koçyiğit, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risalesi", *AÜİFD*, Yıl: 1960, Cilt: VIII, Ankara 1961, ss. 165-174.

87 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Risâle ilâ Ehl-i's-Sağr*, Thk. Muhammed es-Seyyid el-Celyend, Kahire, 1987.

88 Muhammed es-Seyyid el-Celyend, *Risâle ilâ Ehl-i's-Sağr'a* yazdığı Mukaddime, Kahire, 1987, s 17-18.

89 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/447.

90 Revânköşkü, Nr. 510.

91 Kivâmuddîn Burslan, *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1928, Sy. 7, s. 154-176; Sy. 8, s. 50-79.

92 Gölcük- Toprak, *Kelâm*, s. 58.

93 Bkz., İbn Asâkir, *Tebyînu Kizbi'l-Müfterî*, s. 136.

94 Bkz., Wilhelm Spitta, *Abu'l-Hasan al-As'ari's*, Leipzig, 1876, s. 133 vd.

95 Krş. Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/447.

96 Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 174; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

Kaynaklarda Eş'arî'nin ölümüyle ilgili olarak 320 (932) ile 380 (990-991) yılları arasında değişen farklı tarihler verilmekteyse de, genellikle onun 324 (935-36) yılında Bağdat'ta vefat ettiği ve şehrin güney yakasında bulunan bir mescidin yakınındaki türbeye defnedildiği kabul görmüştür.⁹⁷

Daha sonra, bazı aşırı Hanbelîler tarafından tahrip edilme ihtimaline karşı, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin türbesi yıkılarak kabrinin yeri gizlenmiştir.⁹⁸

B. EBU'L-HASAN el-EŞ'ARÎ'NİN İTİKÂDÎ/KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Eş'arîliğin kurucu babası Ebu'l-Hasan el-Eş'arî üzerinde araştırma yapan yazarlardan selefi çizgiyi benimseyenler, onun yalnızca Ahmed b. Hanbel'e uyan ve tamamen selefi düşünceyi benimseyen bir akâid âlimi olduğunu iddia ederlerken,⁹⁹ diğer bazıları ise onun İbn Küllâb el-Basrî (240/854), Hâris el-Muhâsibî (243/857) ve Ebu'l-Abbas el-Kalânîsî'den etkilenen ve onların görüşlerini aktaran bir kelâmcı olduğunu kabul etmişlerdir.¹⁰⁰ Öyle görünüyor ki el-Eş'arî, itikâdî esasları belirlerken Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinden, nakli akılla desteklerken de İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânîsî gibi Ehl-i Sünnet kelâmının ilk öncülerinin düşüncelerinden yararlanmıştı.¹⁰¹

Ancak Eş'arî'nin kelâmî görüşleri dikkatle tetkik edildiğinde, onun hem Selefi düşünceden hem de Ehl-i Sünnet'in ilk öncülerinin görüşlerinden faydalanırken bütünüyle bir tarafın görüş ve düşüncelerine göre fikirlerini oluşturma yerine, her iki kesimin görüşlerinden istifade etmeyi yeğlediği açıkça müşahede edilmektedir. Bu nedenle Eş'arî kelâm sisteminin kendisine has, özgün bir kelâm sistemi olduğu söylenebilir.

Fakat Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin bize kadar ulaşan eserlerinde dört başı mamur sistematik bir teoloji geliştirdiği söylenemez. Bunun birinci nedeni, kanaatimizce kaynaklarda kendisine kelâm, cedel, tefsîr, usûl-i fıkıh ilimlerine, Mu'tezile ile Şîa'nın reddine, Mecûsîlerin, Yahudilerin, Hıristiyanların, tabiatçıların ve çeşitli felsefi görüşlerin tenkidine dair olmak üzere irili ufaklı yüzü aşkın, hatta 300 kadar eser nispet edildiği halde,¹⁰² onun eserlerinin büyük bir kısmının günümüze ulaşmamış olmasıdır. Bunun diğer bir nedeni ise, onun kendi döneminde ortaya çıkan kelâmî problemleri belirleyerek ayrıntılı ve sistemli bir şekilde incelemesi, doğru görüşleri yanlışlardan ayırt etmesi ve bu meselelere çözümsel yaklaşımlar sunması yerine, salt diyalektik bir yöntemle "öteki"nin görüşlerini çürütme metodunu benimsemesidir.¹⁰³

97 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdad*, Beyrut, Trs., XI, 346-347; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

98 Abdülhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

99 Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne'ye yazdığı Mukaddime*, Medine, 1410, s. 10 vd.

100 Ahmed Mahmud Subhî, "el-Eş'arî", *Mevsûatu'l-Hadâratil-İslâmiyye*, Amman, 1989, s. 54 vd.

101 Abdülhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/446.

102 Bkz. İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfteri*, s. 128-136; Krş. Abdülhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/447.

103 Erkan Yar, "Eş'arî'nin Teolojik Görüşleri", *FÜİFD*, 11: 1, Elazığ, 2006, s. 1.

Bu nedenle Eş'arî'den sonra birçok âlim tarafından geliştirilen kelâmî görüşlerinin detaylarını, onun kendi eserlerinden ziyade, başta İbn Fûrek'in önemli bir kısmını Eş'arî'nin eserlerinden derlediği bilgilerden ve bunlara eklediği şahsî yorumlarından,¹⁰⁴ ayrıca daha sonra Eş'arîliği sistemleştiren diğer âlimlerin, bu ekolün düşünsel gelişimine yaptıkları önemli katkılardan hareketle öğrenmek mümkündür.

Bu çalışmada Eş'arî'nin inanca dair görüşlerini belirlemeye çalışırken, onun kendi eserlerinde belirttiği görüşleri ile birlikte, başta İbn Fûrek olmak üzere, daha sonra Eş'arîliğin gelişimine katkıda bulunan ve bu düşünceyi sistemleştiren belli başlı âlimlerin eserlerinde Eş'arîlik düşüncesi hakkında verdikleri bilgiler de temel başvuru kaynaklarımız olacaktır. Bu nedenle Eş'arî'nin görüşlerini, kendisinin veya ekolünün diğer ekollerden ayrıştığı konuları temel alarak, özellikle de onun düşünceleri ile önceleri mensubu bulunduğu Mu'tezilî düşünce arasında karşılaştırmalar yaparak incelemeyi, böylece Sünnî kelâm sisteminin oluşumunda bu fikirlerin ne denli etkin rol oynadıkları tespit etmeyi amaçlamaktayız.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin itikadî/kelâmî görüşleri şöyle özetlenebilir:¹⁰⁵

a) Bilgi

Eş'arî kelâm sisteminde bilgi, zarûrî ve iktisâbî olmak üzere ikiye ayrılır. Doğruluğundan şüphe edilmeyen bilgilere zarûrî bilgiler denir. Eş'arî'ye göre bilgi yalnızca nazar ve tefekkürle değil, cedel yoluyla da elde edilebilir.¹⁰⁶

b) Akıl

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre bütün vâcipler sem'îdir. Akıl hiçbir şeyi vâcip kılamaz. Yine akıl güzellik (hüsun) ve çirkinliği (kubûh) belirleyemez.¹⁰⁷ Çünkü yegâne vâcip kılıcı Yüce Allah'tır.¹⁰⁸

Bununla birlikte insana ilk önce gerekli olan şey, kendisini yaratmış olan Yüce Allah'ı bilmesidir. Çünkü Allah'ı bilmek, dinî ve dinî bilgilerin esasını, sorumlu olma şuurunun temelini ve bundan dolayı bilmenin ilkinin teşkil eder.¹⁰⁹

Akıl, dış dünyadaki nesnelere yaptığı soyutlamalarla, yani kavramlarla birleşip özdeşleşince bilgi meydana gelir. Bu anlamda akıl, bilgi demektir. Bilgi, yalnızca nazar ve tefekkürle değil, aynı zamanda tartışma yoluyla da elde edilir.¹¹⁰

104 Bkz. Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/444.

105 Krş. Kubat, "Çevirmenin Sunuşu", s. 9-16.

106 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Thk., Daniel Gimaret, Beyrut 1987, s. 11, 15, 247, 294; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/444.

107 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/101.

108 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 176; Eş'arî, *el-Luma'*, s. 71-72; Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 174, 285; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 263; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/101.

109 Hüseyin Atay, "Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)", *AÜİFD*, Ankara, 1987, XXIX/2.

110 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 11, 15, 247, 294; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

c) Ulûhiyyet

1. Allah'ın Varlığı

Yüce Allah vardır.¹¹¹ O'nun varlığına ancak akıl yürütme yöntemiyle ulaşılabılır. Allah'ın varlığına ilişkin bilgiler, insanda doğuştan mevcut olan zarûrî bilgiler türünden değildir. Aksi halde O'nun varlığı hakkında şüpheler ileri sürülemez ve sonuç itibarıyla herkes zorunlu olarak O'nun varlığına inanırdı.

İnsan, öz benliğinde ve dış dünyada Yüce Allah'ın varlığını gösteren deliller üzerinde durup düşünerek Allah'ın varlığı fikrine ulaşabilir. İnsan, tabiattaki büyük ahengi ve şaşmaz düzeni gözlemleyerek Allah'ın varlığını idrak edebileceği gibi, bu konuda hangi unsurdan yaratıldığını, bir damla sudan nasıl mükemmel bir varlık haline geldiğini düşünmesi de yeterlidir. Zira onun dünyaya gelişi de, çeşitli safhaları aşip dünyadan ayrılışı da kendi irâde ve gücü dâhilinde olmamaktadır. Şu halde insanı yaratan, yaşatan ve dünya hayatına son veren irâde ve kudret sahibi bir varlığın bulunması gerekir ki, o da Allah'tır.¹¹²

Bu hususu şöyle ifade etmek de mümkündür: İnsan kendi yaratılışını, başlangıcının ne olduğunu, yaratılış merhalelerinden devre devre nasıl geçtiğini ve sonunda yaratılışı tamamlanmış bir varlık haline nasıl geldiğini düşündüğü zaman, yaratılışını üstlenen, kendisini bir dereceden diğerine ulaştıran ve noksanlıktan kemâle yüceltenin kendisi olmadığını kesin olarak anlar ve zorunlu olarak âlim, kâdir ve mürîd bir yaratıcısının olduğu sonucuna ulaşır ki, bu Allah'tır.¹¹³ Kısacası insanın güçsüzlüğü, zorunlu olarak mükemmel bir sebebin, yani bir yaratıcının varlığını gerekli kılmaktadır.¹¹⁴

2. Allah'ın Birliği (Tevhid)

Yüce Allah birdir, bir tektir; eşi, benzeri ve ortağı yoktur. "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" âyetinde buyrulduğu üzere¹¹⁵ yaratıklardan hiçbir şey O'na benzemez. O, cisim değildir.¹¹⁶

3. Allah'ın Sıfatları

Eş'arî'ye göre ilâhî isim ve sıfatlar, Allah ve Resûlü'nün bildirmeleri ve Müslümanların isim veya manaları üzerinde icmâ etmeleriyle belirlenir.¹¹⁷ Nitekim Allah'ın Kitabı'nda Kendisini isimlendirdiği, Rasûlü'nün Müslümanlara haber verdiği şekilde Allah'ın ezeli olarak mevcut, diri, güçlü, bilen, irâde eden, konuşan, işiten ve gören olduğunda selef icmâ etmiştir.¹¹⁸

111 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/100.

112 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 82; İbn Füreke, *Mucerredü Makâlât*, s. 248; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

113 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/94.

114 Yazıcıoğlu, *Kelâm Ders Notları*, s. 65.

115 Krş. Şûrâ, 42/11.

116 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 40 vd.; Eş'arî, *el-Luma'*, s. 6-9.

117 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 10.

118 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Usûlu Ehl-i's-Sünne ve'l-Cemaa*, Tkh. Muhammed Seyyid Celyend, Ka-hire, Trs., s. 66; Krş. Yar, "Eş'arî'nin Teolojik Görüşleri", s. 3.

Onun önceleri mensubu bulunduğu Mu'tezile mezhebi Allah'ın kadim sıfatından başka diğer kadim sıfatlara sahip olmadığını iddia ederken,¹¹⁹ Eş'ari'ye göre Allah'ın, Kendisi'yle kâim, ne Kendisi ve ne de Kendisi'nden gayrı olan, inkârı imkânsız ezeli ve ebedî sıfatları vardır.¹²⁰ Şayet O'nun fiili olmazsa gerçekte fâil, ihsânı olmazsa gerçekte muhsin, sözü olmazsa gerçekte mütekellim olmaz.¹²¹ Yüce Allah'ın fiilleri, O'nun âlim, kâdir, mürîd, olduğuna delâlet ettiği gibi, ilmi de, O'nun kudret ve irâdesinin olduğuna delâlet eder.¹²² Bu nedenle Allah'ın ilim, kudret, hayy (diri), mürîd, *Kelâm*, semî', basar sıfatları vardır.¹²³

Mu'tezile, Kur'an ifadelerinde vârid olan "istivâ", "ayn", "yed", "yemîn", "vech", "sâk", "cenb" ve "mecî" gibi cisimliği çağrıştıran müteşâbih ifadeler konusunda vahiyle istidlâlin câiz olmadığını,¹²⁴ bilakis bu ifadelerin "mecâz" olduğunu düşünerek te'vil edilmeleri gerektiğini belirtmiştir.¹²⁵ Bu nedenle Mu'tezile mensupları bu tür nasları tenzih akîdesine uygun bir tarzda mecâz kapsamında değerlendirip te'vil etmişlerdir. Oysa Eş'ari'ye göre, Allah'ın haberî sıfatları mecâzî değil, hakiki sıfatlardır;¹²⁶ yani Yüce Allah'ın yed, vech, istivâ, nüzûl gibi haberî sıfatları mecâzî değil, hakikî sıfatlardır. Ancak bu sıfatlar keyfiyetsiz (bilâkeyf) ve benzetmesiz (bilâteşbih) olarak kabul edilirler.¹²⁷ Çünkü âyette buyrulduğu üzere Allah'ın hiçbir benzeri ve dengi yoktur.¹²⁸ Hiçbir şey de O'na benzemez. Şayet Allah bir şeylere benze-miş olsaydı, tabii olarak O da onlar gibi olurdu.¹²⁹

d. Kelâmullah

Mu'tezile tarafından geliştirilen Allah Kelâmı'nın yaratılmışlığı düşüncesi, İslâm kelâm ekolleri arasında tartışılan önemli problemlerinden biri haline gelmiş ve Kelâmullah'ın mahlûk olup olmadığı meselesi ayrışmalara neden olmuştur. Nitekim Mu'tezile'ye göre Allah kelâmı olan Kur'an, yaratılmıştır (mahlûktur); kadim değil hâdistir.¹³⁰ Oysa Eş'ari'ye göre Kur'an Allah'ın ezeli kelâmı olup yaratılmamıştır.¹³¹ Nitekim Kelâm sıfatı, Yüce Allah'ın ezeli ve ebedî bir sıfatıdır ve yaratılmamıştır.¹³² Bu konuda Yüce Allah, "Biz bir şeyin olmasını isteyince söyleyeceğimiz tek söz, ona 'ol!' dememizdir, o da hemen

119 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/44; Krş. Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng.) I/694-695.

120 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/94; Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng.) I/694.

121 Eş'arî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 68.

122 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/94.

123 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 10-24; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/95.

124 İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, s. 250.

125 Kâdi Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus, 1974, s. 149, ayrıca bkz. 226-227, 228.

126 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 68.

127 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usulî'd-Diyâne*, s. 53-54; Krş. Eş'arî, *Risâle ilâ Ehli's-Sağr*, s. 76.

128 Krş. Şûrâ, 42/11.

129 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 7.

130 Kâdi Abdulcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, Nşr. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1961, VII/3-4; Kâdi Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usulî'l-Hamse*, s. 528.

131 Eş'arî, *el-İbâne*, s. 56.

132 Krş. Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng.) I/694.

oluverir" buyurmuştur.¹³³ Eğer Kur'an-ı Kerim mahlûk olsaydı, ona "ol!" ve o da hemen "oluverirdi" denilmesi gerekirdi. Eğer Yüce Allah, söz (yani Kur'an) için "ol!" demiş olsaydı, söz için "söz!" demiş olurdu. Bu da şu iki şeyden birini gerekli kılardı:

1- Ya buradaki "emr" Allah sözünün mahlûk olmadığına yönelik olurdu.

2- Ya da her söz başka bir söz ile vuku bulurdu; böylece bu hal sonsuza kadar devam ederdi ki, bu muhal (imkânsız)dır. Bu imkânsız olunca, Allah için mahlûk (yaratılmış) olmayan bir sözün var olduğu sahih ve sabit olmuş olur.¹³⁴ Bir başka şekilde ifade edilecek olursa, her sözün bir başka söz ile vuku bulması ve bu halin sonsuza kadar devam etmesi (teselsül) fâsit olunca, Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikri de fâsit olmuş olur.¹³⁵

e. Ru'yetullah

Mu'tezile mensupları Yüce Allah'ın görülemeyeceğini iddia etmişlerdir. Onlara göre Allah'ın görüleceğine dair dayanılan âyetler O'nun görüleceğine delâlet etmemektedir. Söz gelimi "gözler O'nu idrâk edemez"¹³⁶ âyetinde geçen "idrâk" ne hakiki ne de mecâzî anlamda "ihâta" anlamına gelmez.¹³⁷ Oysa Eş'arî'ye göre Yüce Allah'ın âhirette görülmesi câizdir.¹³⁸ Nitekim Kur'an'da bu hususta vârid olan âyetler¹³⁹ ile Rasûlullah (s.a.v.)'tan bu konuda gelen rivâyetlerde belirtildiği gibi Mü'minler âhirette Allah'ı göreceklerdir.¹⁴⁰

f) Nübüvvet

Yüce Allah hiçbir sebep veya hikmete bağlı olmaksızın sadece rahmetinin eseri olarak kullarından dilediğini peygamberlikle görevlendirir. Peygamberlerin gönderilişi vâcip veya muhal olmayıp, câiz olan hususlardandır.¹⁴¹ Zira hiçbir şey Allah'a vâcip olmaz. Çünkü yegâne vâcip kılıcı O'dur.¹⁴²

Resûl ile Nebî farklıdır. Resûl olarak gönderilmiş olanlar ilâhî emirleri insanlara tebliğ etmekle yükümlü tutuldukları halde, Nebî olarak gönderilmiş olanların böyle bir mükellefiyetleri yoktur. Kadınlardan Resûl gönderilmemiş, fakat Nebî gönderilmiştir.¹⁴³ Peygamberlik, kesbî (kazanılacak bir şey) olmayıp tamamen Vehbî (Allah vergisi)dir.¹⁴⁴ Peygamberler gönderildikleri kavimlerin en faziletlisi olmalıdırlar. Peygamberlik için ismet (masumiyet/günahsız

133 Nahl, 16/40.

134 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 86-87.

135 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 15.

136 En'âm, 6/103.

137 Kâdi Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s. 239-240.

138 Krş. Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *EP*, (İng.) I/694.

139 Krş. Kıyâmet, 75/22.

140 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 56; Şchristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/100.

141 Şchristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/102.

142 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 71-72; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 174, 285; Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 263; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/446.

143 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 174.

144 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 175.

olmak) şarttır.¹⁴⁵ Risâletin sıhhati mu'cize ile, mu'cizenin doğruluğu ise nazar ve istidlâl ile bilinir.¹⁴⁶ Velilerin kerâmeti haktır. Fakat kerâmet, mucizeden farklıdır ve nebileri tasdik ve mu'cizelerini te'kid cümlesindedir.¹⁴⁷

g) Âhîret

Kur'an ve Sünnet'te âhîret (ve gayb) ile ilgili vârid olan şeylere olduğu gibi inanmak gerekir. Çünkü âhîret hallerini bilmenin tek yolu nakildir. Durum böyle olmakla birlikte, akıl da nasslarda âhîrete dair bildirilen hususların imkân dâhilinde olduğunu kabul eder.¹⁴⁸

Kabir azâbı haktır. Münker ve Nekir denilen iki melek kabirlerinde defnedilmiş olan kimselere soru soracaklardır¹⁴⁹ Kabirlerdeki cesetlere, dünyadaki amellerine göre acı veya huzur ve mutluluk hissedecek şekilde bir tür hayatın verilmesi, ölmüş bir canlının ikinci defa yaratılması aklen imkânsız değildir.¹⁵⁰

Cennet ve cehennem yaratılmışlardır.¹⁵¹

Rızıklar Allah katındandır. Yüce Allah yaratıklarını helal ve haram olarak rızıklandırır.¹⁵²

Ölen veya öldürülen, eceliyle ölür veya öldürülmüş olur.¹⁵³

h) İnsan Fiilleri

1. Yaratma

Mu'tezile'ye göre insan fiillerini hür ve müstakil bir irâde ile meydana getirir. Bu fiillerin ortaya çıkışında hiçbir şekilde doğrudan ilâhî müdahale söz konusu değildir. Bu hususta vârid olan nasslar kulların fiillerini hür irâdeleriyle gerçekleştirdiğini açıkça ifade etmişlerdir. Meselâ "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"¹⁵⁴ âyeti fiillerin bizim tarafımızdan yaratıldığına ve bize müteallik olduğuna delâlet eder.¹⁵⁵ Yine Kur'an'da bu konuya dair vârid olan birçok âyet¹⁵⁶ fiillerin bizzat insan tarafından yaratıldığına delâlet eder.¹⁵⁷

Eş'arî'ye göre ise, yokluktan varlığa çıkarma anlamında yaratma yalnızca Allah'a mahsustur. Allah'a izafe edilen bir cihet veya husus kullara izâfe

145 İbn Fûrek, *Mucereddu Makâlât*, s. 181-182; Bağdâdî, *Usûlü'd-Din*, s.178.

146 İbn Fûrek, *Mucereddu Makâlât*, s. 182; Bağdâdî, *Usûlü'd-Din*, s.178.

147 Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, I/102.

148 Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, I/102-103; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/446.

149 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûlü'd-Diyâne*, s. 62.

150 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/446.

151 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûlü'd-Diyâne*, s. 63.

152 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûlü'd-Diyâne*, s. 63.

153 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûlü'd-Diyâne*, s. 63.

154 Zâriyât, 51/56.

155 Kâdî, *Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse*, s. 313.

156 Krş. Müddessir, 74/49; Hadîd, 57/8.

157 Kâdî, *Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse*, s. 361; Krş. Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu*, Ankara, 2004, s. 67.

edilemeyeceği gibi, Allah'a izâfe edilen bir hususu da kullara izafe etmek câiz değildir.¹⁵⁸ Her şeyin yaratıcısı Allah olduğu gibi, bu anlamda kulun bütün fiillerinin gerçek yaratıcısı da Allah'tır. O bu konuda, "sizi ve yaptıklarınızı yaratan Allah'tır"¹⁵⁹ âyetine dayanmıştır.

2. Kesb

el-Eş'arî'ye göre kul, fiillerini kesb eder.¹⁶⁰ Ona göre kesb, "bir şeyin müktesibden muhdes bir kudretle vuku bulmasıdır."¹⁶¹ Kul, fiillerini Allah'ın dileyip yarattığı hâdis bir kudretle meydana getirir. Aslında kesb olan fiil, bir yönüyle "halk", diğer yönüyle de "kesb"tir.¹⁶² Fiilin muhdes kudretle vuku bulması "kesb", Yüce Allah'ın kadîm kudretiyle meydana gelmesi ise "halk"tır.¹⁶³ Ancak yine de fiili icrâ eden kul olduğu için, yaptığı fiilden sorumludur.¹⁶⁴

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre, kul fiillerini yapmaya kâdirdir. İnsan kendi fiillerine baktığında irâde dışı titreme hareketiyle ihtiyarî ve irâdî fiilleri arasında farkı zarurî olarak anlar. Bu anlama, ihtiyarî hareketlerin insanın kudreti sonucu hâsıl olduğu ve kudret sahibinin irâdesine bağlı olmasındandır. Bu sebepten dolayı o, "kesbe bağlı olan fiil, hâsıl olan kudretle ortaya konulur ve hâdis kudretin tesiriyle meydana gelir" demiştir.¹⁶⁵

Böylece Eş'arî kula, kendisiyle kesbi gerçekleştirdiği bir kudret nispet etmiştir. Ona göre bu kudret veya istitaat, ancak fiil anında vardır. Yani bu kudret, yalnızca fiille birlikte ve sadece o fiil veya kesb için söz konusu olup, fiilin öncesinde veya sonrasında var olamaz. Varlığıyla kesbin de var olduğu kudret anlamındaki istitaat, fiilden önce var olmadığı gibi, fiilden sonra da var olamaz.¹⁶⁶

Eş'arî'ye göre gerçek fâil Allah'tır.¹⁶⁷ Bunun anlamı muhdisin anlamı gibidir ki, o da yoktan var eden anlamındadır. Eş'arî gerçek anlamda "haleka", "feale", "ahdese" ve "ebdea" gibi ifadeleri anlamca aynı düzeyde kabul eder ve bu nitelermeleri yalnızca Allah'a has kılar ve kulların bu nitelermelerle vasıflanmasını caiz görmez.¹⁶⁸ Çünkü ona göre hâlık anlamı, kadîm bir kudretle yapan demektir. O halde insanın kadîm bir kudretle yapması mümkün değildir. Dolayısıyla hâlık olması ve kesbin de onun halkı olması mümkün değildir.¹⁶⁹

158 Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/98.

159 Sâffât, 37/94.

160 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 37 vd.

161 Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 542; Eş'arî, *el-Luma'*, s. 40-42; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 92; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/96-97.

162 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 203.

163 Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 542, İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 92, 94.

164 Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/445.

165 Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/96-97.

166 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 54-56, 61-62; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 108-109, 113; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 230.

167 Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, Thk. Hüseyin Atay, Ankara, 2003, II/111.

168 Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 188.

169 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 224.

Eş'arî, bir fiilin iki fâil ve bir ihdâsın iki muhdîs tarafından gerçekleştirilmesini mümkün görmez. Aynı şekilde o, bir kesbin iki müktesib arasında gerçekleşmesini de mümkün görmez. Ancak bir makdûru, biri yaratma, diğeri ise kesb etme şeklinde iki kâdir arasında gerçekleşmesini mümkün görür.¹⁷⁰ Buna göre kulun kesbi Allah'ın fiili, mef'ûlü ve mahlûkudur; ancak kulun müktesibidir.¹⁷¹

Kısacası Eş'arî'ye göre ihtiyarî fiiller iki kudretle meydana gelir: Bunlardan biri Allah'ın kadîm kudreti olup fiillerin oluşmasını sağlayan asıl etkenidir. Fiillerin vücudu ve hudûsu bu kudrete bağlıdır. İlâhî kudret olmadan kullar herhangi bir fiili gerçekleştiremez, bu sebeple de fâil adını alamaz, çünkü fâil demek yaratıcı demektir. Allah'tan başka yaratıcı bulunmadığına göre kullar için sadece mecazî anlamda fâil, gerçek anlamda ise kâsib terimi kullanılabilir. Buna göre kesb, kullara ait fiillerin nitelikleri üzerinde etkili olur, kesbin meydana gelişi ile ilgili nitelikler de Allah tarafından yaratılır. Kesbin vuku bulup yok oluşundan sonra insanın bunu aynen iade edemeyişi onun Allah tarafından yaratıldığını gösterir.¹⁷²

1) Hüsün-Kubuh

Mu'tezilî kelâmcılara göre hüsün (güzellik) ve kubuh (çirkinlik) akılla bilinebilir. Buna göre güzellik ve çirkinlik ya da iyi ve kötü, Yüce Allah tarafından yasaklandığı için değil, o şeye ait zâtî bir vasıftan dolayı iyi veya kötüdür.¹⁷³ Şayet iyi ve kötünün illeti ilâhî emir ve nehiy olsaydı, o takdirde Allah insafı ve adâleti nehyettiği zaman bu iki erdemın kötü (kabîh) olması gerekirdi. Yine O, yalan ve zulüm gibi iki kötülüğü emrettiği zaman da bunların iyi olması gerekirdi. Çünkü illet her ikisinde de aynıdır.¹⁷⁴

Diğer birçok itikadî hususta olduğu gibi hüsün ve kubuh konusunda da Mu'tezile düşüncesine karşı çıkan Eş'arî'ye göre akıl, iyilik ve güzellik (hüsün) ile kötülük ve çirkinliği (kubuh) belirleyemez.¹⁷⁵ Çünkü yegâne vâcip kâlici Yüce Allah'tır.¹⁷⁶

Görüldüğü üzere Mu'tezile insanın fiillerinin meydana gelişinde hürriyet ve serbestliğe vurgu yaparken, Eş'arî kesb teorisiyle insanın sorumluluğunu kurtarmaya çalışmıştır.

j) Büyük Günah

Mu'tezile mensupları, büyük günah işleyenın imandan çıkacağını, fakat kâfir olmayacağını, iki konum arasında kalacağını (el-Menziletu Beyne'l-

170 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 102.

171 İbn Fûrek, *Mucerredetu Makâlât*, s. 91.

172 Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, s. 137; Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *DİA*, XXV/304.

173 İlyas Çelebi, "Hüsün-Kubuh", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX/61.

174 Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 311.

175 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/101.

176 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 176; Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 71-72; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 174, 285; Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 263; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/101.

Menzileteyn), yani fâsık olacağını ileri sürmüşlerdir.¹⁷⁷ İlk Mu'tezilî âlimler, fâsık olan kişinin, tövbe etmeden ölürse, sonsuza kadar cehennemde kalacağını söylemişlerdir.¹⁷⁸

Eş'arî ise kebîre sahibinin mü'min olduğunu,¹⁷⁹ fakat işlediği günahtan dolayı cezasını çekeceğini kabul etmiştir.¹⁸⁰ Nitekim o, büyük günah işleyen kimseyi fiskından dolayı imandan çıkarmamıştır. Ona göre fâsık, fiskından ve büyük günah işlemesinden dolayı fâsık, fakat imanından dolayı mümindir.¹⁸¹

j) Şefaât

Eş'arî'ye göre şefaât hakktır. Nitekim, "(Allah'ın) râzı olduğundan başkasına şefâât edemezler"¹⁸² buyruğu, Allah'ın râzı olduklarına şefâât edileceğini gösterir.¹⁸³

Yine kebîre sahibine, "şefaâtım, ümmetimden büyük günah işleyenleredir"¹⁸⁴ buyuran Hz. Peygamber (s.a.v.) şefaât edecektir.¹⁸⁵

Ayrıca "günahkârlar, Cehennem'den çıkarlar"¹⁸⁶ hadisi, onların şefaât sayesinde ateşten kurtulacaklarını, dolayısıyla şefaatin hak olduğunu gösterir.¹⁸⁷

k. Güç Yetirilemeyecek Şeylerin Teklifi

Eş'arî'ye göre, "teklif-i mâ lâ yutâk: güç yetirilemeyen şeylerin teklifi" caizdir. Yani Allah, kullarını güç yetiremedikleri şeylerle mükellef kılabilir. Teklifi câiz olan şeyler, kulun yapması imkânsız veya acz içinde bulunduğu şeyler olmayıp, kulun terk edip zıddıyla meşgul olduğu için güç yetiremediği şeylerdir.¹⁸⁸

l) İman

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre iman, Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğunu ve haber verdiği şeylerde doğru olduğunu tasdik etmektir. Tasdik ise kalp ile olur.¹⁸⁹

177 Kâdî, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s. 711 vd.; Malatî [K], s. 49.

178 Ebü'l-Kâsım el-Belhî, *Zikru'l-Mu'tezile*, (*Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde), Tunus, 1974, s. 64; Kâdî, *Fazlu'l-İ'tizâls*. 230 vd.; Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark Beye'l-Firak*, Beyrut, (Nşr. Daru'l-Ma'rife), Trs., s. 66; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/140; Muhammed Ebû Zehrâ, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmîyye fi's-Siyâseti ve'l-Akâid*, B.y.y., (Nşr. Daru'l-Fikri'l-Arabî), 1989, s. 83, 166; Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *The Encyclopaedia of Islam*, 1/694.

179 Bkz. Eş'arî, *el-Luma'*, s. 75-76; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 154.

180 Watt, "al-Ash'arî Abu'l-Hasan", 1/694.

181 Bkz. Eş'arî, *el-Luma'*, s. 75-76; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 154.

182 Enbiyâ, 21/28.

183 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usüli'd-Diyâne*, s. 212.

184 Ebu Dâvud, Sünnet, 21.

185 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usüli'd-Diyâne*, s. 212; Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/101.

186 İbn Mace, Zühd, 37.

187 Krş. Eş'arî, *el-İbâne 'an Usüli'd-Diyâne*, s. 212.

188 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/96.

189 Eş'arî, *el-Luma'*, s.75; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 150; Bağdâdî, *Usüli'd-Din*, s. 248.

Eş'arî, *el-İbâne*'de "iman, söz ve ameldir; artar ve eksilir. Bu konuda adâlet sahibi sika (güvenilir) râvilerin, yine adâletli olan râvilerden rivâyet ederek Rasûlullah (s.a.v.)'da son bulan, sahabelerin Peygamber (s.a.v.)'den naklettikleri rivâyetleri kabul ederiz"¹⁹⁰ derken, *el-Luma'* adlı eserinde "dil ile ikrar"ı ve "amel"i imanın esas rûkûnleri olarak kabul etmemiştir. Bu nedenle o, imanın tanımını içinde "ikrar"a yer vermediği gibi, bu tanım içinde "amel"e de yer vermemiştir. Gerçekte o, dil ile ikrarı ve erkânı ile amel etmeyi imanın fûrûundan kabul etmiştir.¹⁹¹ Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bu bakış açısının doğal sonucu olarak Eş'arî, büyük günah işleyen kimseyi fîskından dolayı imandan çıkarmamıştır. Ona göre fâsık, fîskından ve büyük günah işlemesinden dolayı fâsık, fakat imanından dolayı mümindir.¹⁹²

Eş'arî'ye göre imanda ziyade olabilir.¹⁹³

Yine Eş'arî'ye göre, Yüce Allah'ın bütün insanları ateşe atması veya Mü'minlere azap edip kafirleri cennete koymasında bir haksızlık yoktur. Zira O'ndan zülüm tasavvur edilemez O'na cevri isnad edilemez. Çünkü yaptıklarından sorulamayacak mutlak mâlik O'dur.¹⁹⁴

m) İmâmet

Eş'arî'ye göre Müslümanların işlerini Hz. Muhammed (s.a.v.)'in tayin ettiği ilkelere göre yürüten bir halifenin Ehlu'l-Hall ve'l-Akd tarafından seçilmesi gereklidir.¹⁹⁵

Şii iddialarının aksine, Eş'arî'ye göre imâmet nassla veya tayinle değil, ittifak ve seçimle olur.¹⁹⁶ Ona göre, her ne kadar Hz. Ali ile muhâlifleri arasında baş gösteren olaylarda Hz. Ali haklı, karşıtları hatalı olsalar da,¹⁹⁷ Hz. Ali'nin nassla tayin edildiğini gösteren hiçbir delil bulunmamaktadır. Aksine Hz. Ebu Bekir'in, Hz. Ömer'in, Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin hilâfetleri Müslümanların icmâsiyle gerçekleşmiştir.¹⁹⁸

Eş'arî'ye göre imâmın Kureyş'ten olma şartı aklen gerekli olmayıp, nass ile gerekli kılınmıştır.¹⁹⁹

Yine Eş'arî'ye göre efdal varken mefdûlün imâmeti geçerli değildir. Efdal olan değil de mefdûl olana imâmet akd olunursa, bu kişi ancak bir hükümdar olur ve imâm sayılmaz. Fazilet sırası Râşit halifelerin hilâfete geliş sıra-

190 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 59.

191 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/101.

192 Eş'arî, *el-Luma'*, s.75-76; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 154.

193 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 153.

194 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 71.

195 İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/446.

196 Bağdâdî, *Usûlü'd-Din*, s.280; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/103.

197 Eş'arî, *el-Luma'*, s. 160-161; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 180-184; Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, XI/446.

198 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 222.

199 İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s.182.

sında olduğu gibi olup, ümmetin Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra en fazilet-lileri sırayla Hz. Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'dir.²⁰⁰

Ayrıca Eş'arî'ye göre imâmlarda istikameti terk etme görüldüğünde Müs-lümanların imâmlarına karşı gelmeleri sapıklıktır. Aynı şekilde onlara kılıç ile karşı çıkmak da yanlıştır. Zira fitne esnasında savaşı bırakmak gereklidir.²⁰¹

C. EŞ'ARİLİĞİN GELİŞİMİ VE YAYILMASI

Eş'arî ekolünün fikir babası Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin daha hayattayken fikirlerinin birçok İslâm beldesinde tartışılmaya, yayılmaya ve taraftar bul-maya başladığı, onun yazdığı eserlerden hareketle bilinmektedir. Ancak Eş'arîliğin siyasî otoritenin de desteğini alması ve İslâm beldelerinde genel bir başarı sağlaması, Eş'arî'den sonra, özellikle hicri beşinci ve altıncı asırlarda olmuştur.²⁰² Hicri beşinci ve altıncı asırlardan sonra Eş'arîlik, siyasî otorite-nin de desteğiyle, İslâm dünyasında hâkim konuma gelmiş ve geniş kitleler tarafından kabul görmeye başlamıştır.²⁰³

Eş'arî'nin görüşleri doğrultusunda hareket eden ve onun yöntemini be-nimseyen öğrencileri, her biri kendi dönemine damgasını vuran güçlü âlimler yetiştirmiş, onun kelâm alanında geliştirdiği metoda dayanarak Eş'arîliği ge-liştirmiş ve sistemleştirmişlerdir. Bu güçlü âlimler sayesinde Eş'arîlik kısa bir zaman zarfında İslâm beldelerinin hemen her tarafına yayılmıştır.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin öğrencileri olan Ebu'l-Hasan el-Bâhilî ile İbn Mücâhid et-Tâî'nin yetiştirdiği üç büyük kelâm âlimi olan Kâdi Ebu Bekir el-Bakillânî (403/1013), İbn Fûrek (406/1015) ve Ebu İshâk el-İsferâyîni (418/1027), Eş'arîliğin gelişimine katkıda bulunmuş ilk âlimlerdir. Bu âlimleri Abdulkâhir el-Bağdâdî (429/1037) ve Ebu Bekir el-Beyhakî (458/1066) gibi Eş'arîliğin üçüncü kuşağından sayılan âlimler takip etmiş-tir. Daha sonra İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (478/1085), Ebu Hâmid el-Gazzâlî (505/1111), Abdülkerîm eş-Şehristânî (548/1153), Fahreddîn er-Râzî (606/1209), Seyfuddin el-Âmidî (631/1233), Kâdi Beydavî (685/12186), Sa'duddîn Taftazanî (793/1390) ve Seyyid Şerif el-Cürcânî (814/1413) gibi âlimlerin Eş'arîliğin gelişmesinde, sistemleşmesinde ve yayılmasında büyük katkıları olmuştur.²⁰⁴

Bu meşhur ve etkin âlimler yoluyla oldukça uzun sayılabilecek bir süreçte Eş'arîlik, bilhassa hicri dördüncü asrın sonlarından itibaren Osmanlıların so-nuna kadar, İslâm dünyasında hâkim düşünce olmuştur. Bu dönemde İslâm dünyasının büyük kültür merkezlerinin çoğunda ve belli başlı medreselerde

200 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 59; Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II/443; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/103.

201 Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, s. 61.

202 Krş. Kubat, "Çevirmenin Sunuşu", s. 16-17.

203 Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 240.

204 Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/448-449.

Eş'arî âlimler ve bunun tabii sonucu olarak da Eş'arî düşünce etkin olmuştur. Meselâ Selçuklular döneminde Nizâmiye medreselerinde daha çok Eş'arî kelâmına dair eserler okutulmuştur. Aynı şekilde Mâturidiliği benimsemiş oldukları halde Osmanlı medreselerinde de çoğunlukla Eş'arî kelâmcıların yazmış olduğu eserler etkili olmuştur.²⁰⁵

SONUÇ

Ehl-i Sünnet ekolünün ana gövdesini oluşturan iki büyük mezhepten biri sayılan Eş'ariyye'nin kurucusu ve bu düşünce ekolünün en başta gelen teorisye olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin hayat serüvenini Mu'tezilî dönem, Selefî dönem ve Kelâm dönemi olarak üç evreye ayırmak mümkündür. O, kırk yaşına kadar Mu'tezile düşüncesini müdafaa etmiş, hayatının yaklaşık kırk senesini Mu'tezile ekolüne bağlı bir düşünür olarak geçirmiş ve bu doktrini savunan ciddi eserler te'lif etmiştir. Eş'arî, sonraları dönemin dinî, siyasî, kültürel ve konjonktürel durumu ile kendi fikirsel sorunlarına çözüm bulma arayışının doğal bir sonucu olarak Mu'tezilî düşünceden vazgeçmiş, Ehl-i Sünnet'e katılmış ve o dönemde Sünnî düşüncenin sembol ismi Ahmed b. Hanbel'e intisap etmiştir.

Hayatının yaklaşık kırk yılını Mu'tezile ekolüne bağlı olarak geçiren Eş'arî, kendi sistemini oluştururken önceleri mensubu bulunduğu Mu'tezile'nin kelâm yönteminden yararlanmış. Nitekim onun Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kaleme aldığı *el-İbâne* adlı eserinde Sünnî doktrinleri Mu'tezilî yönetime benzer bir metotla açıklaması, bazı düşünürler tarafından Sünnî kelâmın başlangıcı sayılmıştır. Gerçekte Eş'arî'nin özgün düşünceleri Mu'tezil'den ayrılarak Ehl-i Sünnet kelâm sistemini oluşturmaya başlarken akli istidlâl yöntemini kullanmasından sonra oluşmuştur. O, bu süreçten sonra, bilhassa *el-Luma'* adlı eseriyle, akli istidlâle dayanan kelâm yöntemini kullanarak i'tizâl düşüncesine en sağlam, en gerçekçi ve en esaslı eleştirilerde bulunmuştur.

Eş'arî, kelâm sistemini kurarken önceleri mensubu bulunduğu Mu'tezile öğretisinden, Sünnî düşüncenin itikâdî esaslarını belirlerken Ahmed b. Hanbel'in öncülüğünü yaptığı Selef imamlarının görüşlerinden, nakli akılla desteklerken de İbn Küllâb, Muhâsibî ve Kalânî gibi Ehl-i Sünnet kelâmının ilk öncülerinin düşüncelerinden yararlanmış.

Eş'arî'nin en önemli yanı, izlerini takip ettiği Ehl-i Sünnet kelâmının ilk öncüleri olan Küllâbilerde olduğu gibi, Ehl-i Hadîs ile Mu'tezile arasında, orta bir yerde durması, uzlaşmacı bir konuma sahip olmasıdır. Bu yönüyle Eş'arî, ılımlı bir akılcı olarak nitelendirilebilir. Bu nedenle Eş'arî düşünce sisteminin

205 Osmanlı medreselerinde uzun yıllar okutulan Şerhu'l-Akâid adlı eser bu hususta ilginç bir örnektir. Eserin metni Mâturidî âlimlerinden en-Neseî'ye aitken onu şerh eden Taftazânî Eş'arî bir âlimdir. Krş. Sa'du'd-Dîn Taftazânî, Şerhu'l-Akâid, b.yy., Trs.: Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.

en çarpıcı yönünün, görüşlerinde uzlaşmacı bir yorumu takip etmesi, akıl ile nassa bir arada, ancak nassa öncelik verip akli nassın hizmetine sunması olduğu söylenebilir. Nitekim o, haberî sıfatlar ve ru'yet gibi nassın etkinlik alanına giren hususlarda nassa dayanmış ve nakle teslim olmuştur. Fakat aklın etkinlik alanına giren konularda da akli esas almıştır. Böylece Sünnî bir ilke olan aşırılıktan uzak, "orta yol"da yürüdüğünü ispat etmiştir.

Eş'arî'nin, temellerini attığı Sünnî kelâm sisteminin gelişip yayılmasında ve bu düşüncenin sistemleşmesinde önemli katkıları olmuştur. Ayrıca o, bu ekolün kurumsallaşması üzerinde de etkin rol üstlenmiştir. Bunda onun muhafazakâr çoğunluğun en güçlü rakibi sayılan Mu'tezile mezhebinden ayrılışının büyük payı olmakla birlikte, hayatını sürdürdüğü ve siyasî birer merkez olmalarının yanında önde gelen birer İslâm kültür şehri olmakla da dikkati çeken Basra ve Bağdat gibi ilmî çevrelerde görüşlerini yaymasının büyük tesiri olmuştur.

Kendi ismiyle anılan kelâm ekolünün kurucusu ve yönlendiricisi olarak Sünnî teolojinin veya Ehl-i Sünnet kelâmının gelişmesinde son derece önemli bir konuma sahip olan Eş'arî, genel prensipler vazetmiş ve belli başlı görüşleri formüle etmiştir. Bu görüşler, kendisinden sonra izini takip eden âlimlerin önemli katkılarıyla şekillenmiştir. Nitekim Eş'arîlik, sonraları Eş'arînin yöntemini benimseyen el-Bakillânî, İbn Fûrek, el-İsferâyînî, Abdulkâhir el-Bağdâdî, el-Beyhakî, el-Cüveynî, el-Gazzâlî, eş-Şehristânî, er-Râzî, el-Âmidî, el-Beydavî, Taftazanî ve el-Cürçânî gibi her biri kendi dönemine damgasını vurmuş önde gelen bilginler tarafından geliştirilmiş, tahlil edilmiş, felsefi bir sistem ve zemine oturtulmuştur. Bu güçlü âlimler sayesinde Eş'arîlik kısa bir zaman zarfında İslâm dünyasının her tarafına yayılmıştır. Mâtüridilikle eşit derecede Sünnî teolojiyi ve Ehl-i Sünnet düşüncesini temsil eden ve bu düşüncenin ana gövdesini oluşturan Eş'arîlik, başta Ebu'l-Hasan el-Eş'arî olmak üzere, onu sistemleştiren güçlü âlimlerin cehd ve gayretleri sonucu geçmişte olduğu gibi günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbar, Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Nşr. Abdulkerim Osman, Kâhire, 1966.
-----, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, Nşr. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1961.
- Abdulhamîd, İrfan, "Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/444-446.
- Altıntaş, Ramazan, "Geçmişten Günümüze Kelâm Geleneği", *Eskiye Dergisi*, Sayı: 16, ss. 22-29, Ankara, 2010.
- Atay, Hüseyin, "Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)", *AÜİFD*, C. XXIX, ss. 1-40, Ankara, 1987.
- Bağdâdî, Abdulkâhir, *Usûlu'd-dîn*, Beyrut, 1981.
-----, *el-Fark Beye'l-Firak*, Beyrut, (Nşr. Daru'l-Ma'rife), Ts.
- Bağdâdî, Hatîb, *Târihu Bağdad*, Beyrut, Ts.
- Bedevî, Abdurrahmân, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1996.

- Belhî, Ebû'l-Kâsım, *Zikru'l-Mu'tezile*, (Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile içinde), Tunus, 1974.
- Burslan, Kıvâmuddîn, *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1928.
- Çelebi, İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, İstanbul, 2002.
- , "Hüsün-Kubuh", *DİA*, (XIX/61), İstanbul, 1999.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâseti ve'l-Akâid*, B.y.y., (Nşr. Daru'l-Fikri'l-Arabî), 1989.
- Ensârî, Hammâd b. Muhammed, (el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* adlı eserine yazdığı) "Mukaddime", Medine, 1410.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Medine, 1410.
- , *İslâm İnanç Esasları*, "el-İbâne an-Usûli'd-Diyâne Tercümesi", Çev. Mehmet Kubat, İstanbul, 2008.
- , *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğî ve'l-Bida'*, Thk., Richard J. McCarthy, Beyrut 1953.
- , *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980.
- , *Risâle fi İstihşâni'l-Havz fi İlmi'l-Kelâm*, Richard J. McCarty, *The Theology of al-Ash'arî* içinde, Beyrut, 1953.
- , (el-Hass ale'l-Bahs), "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risalesi", Çev. Talat Koçyiğit, *AÜİFD*, Yıl: 1960, Cilt: VIII, Ankara 1961, ss. 165-174.
- , *Risâle üâ Ehli's-Sağr*, Thk. Muhammed es-Seyyid el-Celyend, Kahire, 1987.
- Gölcük, Şerafeddin (Süleyman Toprak ile birlikte), *Kelâm*, Konya, 1996.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali B. Hasan, *Tebÿînu Kizbi'l-Müfteri fimâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan El-Eş'arî*, Dimeşk 1399/1979.
- İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Mucerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Thk., Daniel Gimaret, Beyrut, 1987.
- İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec, *Kitabu'l-Fihrist*, nşr. M. Rıza Teceddüd, Tahran, 1366.
- İsmail Hakkı, İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara, 1981.
- Keskin, Mehmet, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005.
- Koçyiğit, Talat, "Ebu'l-Hasan El-Eş'arî ve Bir Risalesi", *AÜİFD*, Yıl: 1960, Cilt: VIII, Ankara 1961, ss. 165-174.
- KUBAT, Mehmet, "Selefi Perspektifin Tarihselliği", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XVI-II, Sayı: 3, Ankara, 2004, ss. 235-251.
- , "Çevirmenin Sunuşu", Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *İslâm İnanç Esasları "el-İbâne an Usûli'd-Diyâne"*, içinde, İstanbul, 2008, ss. 7-21.
- Mağribî, Ali Abdu'l-Fettâh, *El-Frakü'l-Kelâmiyyeti'l-İslâmiyye*, Mısır, 1986.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsiratü'l-Edille*, Thk. Hüseyin Atay, Ankara, 2003.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu*, Ankara, 2004
- Ritter, Helmut, "Eş'arî", *İA*, (IV/390-392), İstanbul, 1993.
- Spitta, Wilhelm, *Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-As'harî's*, Leipzig, 1876.
- Subhî, Ahmed Mahmud, "el-Eş'arî", *Mevsûatu'l-Hadâratil-İslâmiyye* içinde, Amman, 1989.
- Subkî, Tâcu'ddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, B.y.y., (Nşr. Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî), 1965.
- Şehristânî, Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1986.

- Taftazânî, Ebu'l-Vefâ, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul, 1980.
- Taftazânî, Sa'du'd-Dîn, *Şerhu'l-Akâid*, B.yy., Trs. -----, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.
- The Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Leiden, 1954-.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, 2010.
- Toprak, Süleyman, (Şerafeddin Gölcük ile birlikte) *Kelâm*, Konya, 1996.
- Watt, Montgomery W., *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburg, 1985.
- , "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan, *EP*, (İng.) I/694-695.
- Yar, Erkan, "Eş'arî ve Metodolojisi", *FÜİFD*, 10: 2, ss. 19-47, Elazığ, 2005.
- , "Eş'arî'nin Teolojik Görüşleri", *FÜİFD*, 11: 1, ss. 1-23, Elazığ, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet", *DİA*, (X/525-530), İstanbul, 1994.
- , "Eş'ariyye", *DİA*, (XI/448-449), İstanbul, 1995.
- , "Kesb", *DİA*, "Kesb", *DİA*, (XXV/304-305), Ankara, 2002.
- Yazıcıoğlu, M. Said, *Kelâm Ders Notları*, Ankara, 1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman b. Ali, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut, 1992.